

ΜΙΚΡΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ

Θάνος Βερέμης

ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ
ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ
ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ

ΜΙΚΡΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΙΚΡΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ Νο 19
Διεύθυνση σειράς: Μπάμπης Παπαδημητρίου

ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ
ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ
Επιμέλεια-Διόρθωση: Δημήτρης Κονάχος

© 2018, Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε., Θάναος Βερέμης

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

EDWARD HOPPER Courtesy National Gallery of Art, Washington – ELLSWORTH KELLY, Meschers 1951 © 2018 Ellsworth Kelly – RICHARD DIEBENKORN, Seawall, 1957 © The Richard Diebenkorn Foundation – DUANE HANSON, Flea Market Lady, 1990-1994 Collection of Gilbert Costes – RICHARD ESTES, Peoples flowers, 1971 ©Richard Estes, courtesy de Marlborough Gallery, New York – RICHARD SERRA, Inside Out, 2013 © Richard Serra. Photo by Lorenz Kienzle – STEPHEN ANTONAKOS, Pompei © Stephen Antonakos Studio LLC – ROY LICHTENSTEIN © Estate of Roy Lichtenstein

Πρώτη έκδοση: Απρίλιος 2018

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

www.epbooks.gr

Καποδιστρίου 9, 144 52 Μεταμόρφωση Αττικής
τηλ.: 210 2816134, e-mail: info@epbooks.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Μασσαλίας 14, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 210 3615334

ISBN 978-960-569-788-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	
Μετάβαση στον μοντερνισμό	4
1. Οι μοντέρνοι	11
2. Ιστορικά: Από τον Α΄ στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	24
3. Οι άλλες τέχνες	31
4. Ευρωπαϊκή τέχνη	45
Επίλογος	63
Σημειώσεις	68
Σχολές – Κινήματα	70
Πίνακες	77
Ευρετήριο	102

Μπορείτε επίσης να δείτε τους πίνακες σαρώνοντας με κινητό ή τάμπλετ τον διπλανό κωδικό (με εφαρμογή ανάγνωσης κωδικού QR) ή να πληκτρολογήσετε απευθείας σε οποιοδήποτε browser τον σύνδεσμο <http://www.epbooks.gr/datafiles/veremis-mikreiseisagwges.pdf>

Εισαγωγή

ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΟΝ ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟ

Αντικείμενο της σύντομης αυτής αναδρομής σε σταθμούς της σύγχρονης τέχνης είναι η διερεύνηση της εποχής που συνοδεύει τον «μοντερνισμό». Τι είναι ο νέος αυτός τρόπος σκέψης και δημιουργίας και πώς διαφέρει από την τέχνη που προηγείται; Αυτά είναι τα βασικά ερωτήματα στα οποία θα επιχειρήσει να βρει απαντήσεις η μελέτη αυτή.

Ο «μοντερνισμός», που εμφανίζεται στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα, προέρχεται από το λατινικό *modo*, το οποίο σημαίνει *σύγχρονο*. Ο σημαντικότερος παράγοντας στη δημιουργία του «μοντερνισμού» ήταν η σωρευτική επίδραση των επιστημονικών ανακαλύψεων στις προσλαμβάνουσες των δυτικών ανθρώπων. Καθώς οι νέες ανακαλύψεις της επιστήμης αλλάζουν τη ζωή των ανθρώπων, οι καλλιτέχνες αναζητούν νέο τρόπο πρόσληψης του κόσμου. Ο κόσμος αυτός ρυθμίζεται από νόμους όπως είναι εκείνοι της επιστήμης.

Η μετάβαση από την παράδοση της γαλλικής *École des Beaux Arts*, των ακαδημιών και των *Salons* στο Παρίσι, ως τον μοντερνισμό, ακολούθησε το πρόταγμα της καταστροφής «της ψευδαισθήσης» που η τέχνη υποτίθεται ότι υπηρετούσε από την εποχή της Αναγέννησης. Ποια ήταν άραγε αυτή η «ψευδαισθήση»; Ήταν η εντύπωση ότι η όραση έφτανε για να συλλάβει ο καλλιτέχνης την αλήθεια του εξωτερικού κόσμου. Ο ποιητής Apollinaire έλεγε για τους μοντέρνους ότι δεν

αποτυπώνουν κατευθείαν το προϊόν της πρόσληψης, αλλά το αποδίδουν με κώδικες επικοινωνίας μιας δικής τους γλώσσας. Πολλοί θεώρησαν τότε ότι οι κώδικες αποτελούσαν μια αυθαίρετη διαδικασία επικοινωνίας. Μια ξένη γλώσσα που το κοινό δεν είχε υποχρέωση να μάθει.

Δεν μπορεί να υπάρξει εύκολος ορισμός του περιεχομένου και της λειτουργίας της τέχνης ανά τους αιώνες. Η τέχνη παρακολουθεί συνήθως τους ρυθμούς των κοινωνιών και τις προτεραιότητες των ανθρώπων μέσα σε αυτές.

Για τους αρχαίους Αιγύπτιους βαρύνει η αναζήτηση του Επέκεινα, ενώ για τους Έλληνες της κλασικής εποχής η ομορφιά στη νεανική ηλικία του ανθρώπου. Στη βυζαντινή και δυτική θρησκευτική τέχνη το ζητούμενο ήταν η διάσωση της ψυχής από το πρόσκαιρο σώμα που την κρατάει αιχμάλωτη. Στην Αναγέννηση επιχειρήθηκε η συμφιλίωση σώματος και ψυχής, της ομορφιάς και της αθανασίας. Ο Διαφωτισμός θα προσπεράσει τη μέριμνα για τη θρησκεία επισημαίνοντας το έργο της λογικής του ατόμου. Θα επιστρέψει συνεπώς και η τέχνη στα εγκόσμια, στην πολιτική, και στην επανάσταση. Ολόκληρος ο 19^{ος} αιώνας έμεινε ως η εποχή των ελευθεριών. Η ελευθερία άλλωστε θα υπηρετήσει την αναζήτηση της επιστημονικής αλήθειας και της αλλαγής που αυτή επιφέρει στην κοινωνία των ανθρώπων. Ποτέ στην ιστορία δεν βελτιώθηκε η ζωή τόσο γρήγορα όσο στον αιώνα του φιλελευθερισμού και της προόδου. Ποτέ η αλλαγή προς το καλύτερο δεν υπήρξε εξίσου αισθητή, ποτέ η υγεία δεν έκανε ανάλογα άλματα και ποτέ η ειρήνη δεν είχε διαρκέσει τόσο πολύ.

Στις καλές τέχνες η ραγδαία μετάβαση από τον νεοκλασικισμό στον ρομαντισμό, στον ρεαλισμό και στους πειραματισμούς του ιμπρεσιονισμού και των μεταϊμπρεσιονιστών είναι αποτέλεσμα της πεποίθησης ότι οι τέχνες οφείλουν να παρακολουθούν τις αλλαγές που συντελούνται μέσα στις κοινωνίες, καθώς και τις αναζητήσεις των επιστημών. Βέβαια, η τέχνη των ακαδημιών παρέμεινε λίγο πολύ στατική και στόλιζε

τις επαύλειες των εύπορων Γάλλων, Ιταλών και Γερμανών· οι πρωταγωνιστές των αλλαγών όμως κερδίζουν την αναγνώριση των επιλέκτων της διανόησης. Ο Delacroix, ο Géricault, ο Courbet, ο Manet, ο Monet, ο Seurat, και τρεις προφήτες του μεταϊμπρεσιονισμού, ο Cézanne, ο Van Gogh και ο Gauguin, γίνονται άθελά τους οι πατέρες του κυβισμού, του εξπρεσιονισμού και του φοβισμού (fauvisme) αντίστοιχα.

Πρωτεύουσα των μεγάλων αλλαγών είναι το Παρίσι. Στο Μόναχο βασιλεύουν νεοκλασικές τεχνοτροπίες, στο Βερολίνο αγωνίζονται με διεθνείς εκθέσεις να ξεφύγουν από την αιχμαλωσία των κλασικών, και στη Βιέννη η διακοσμητική ζωγραφική του Gustav Klimt δείχνει τον δρόμο στον νεαρό Egon Schiele. Είναι όμως μακριά από τις ανακαλύψεις των Γάλλων και ενός δαιμόνιου Καταλανού.

Οι αποσυνάγωγοι των επίσημων σχολών και της ακαδημαϊκής τέχνης εμφανίστηκαν περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στην πιο πλούσια ευρωπαϊκή πρωτεύουσα. Αφορμή έδωσε η ιδέα του Γάλλου αυτοκράτορα Ναπολέοντα Γ΄ να διοργανώσει το 1863 «εναλλακτική» έκθεση για τα απορριφθέντα από την Ακαδημία έργα τέχνης. Η Πόλη των Φώτων, με την ηγετική της θέση στις εικαστικές ιδίως τέχνες, είχε ήδη τότε γίνει πόλος έλξης ζωγράφων από όλη την ήπειρο, ακόμα και από την Ασία. Ο λόγος ήταν το ενδιαφέρον μιας συνεχώς διευρυνόμενης αγοράς για έργα τέχνης που παρουσίαζαν τάσεις απελευθέρωσης από την Ακαδημία. Ιδιωτικές σχολές συγκέντρωναν το ενδιαφέρον των νέων καλλιτεχνών αλλά και του κοινού που μορφωνόταν μαζί τους.¹ Οι φτωχοί ζωγράφοι και συγγραφείς που σύχναζαν στα φτηνά καφενεία έγιναν σύμβολο του Παρισιού κατά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα. Τους απαθανάτισαν άλλωστε πολλοί δημιουργοί, με κορυφαίο τον Giacomo Puccini και την όπερά του *Οι μποέμ*. Οι ιμπρεσιονιστές ήταν οι πρώτοι που βγήκαν από το εργαστήρι τους για να ανακαλύψουν την πραγματική φύση, το φως και την ανάλυση των χρωμάτων στα συστατικά τους στοιχεία. Όμως από τους πρώτους που με-

ταμόρφωσαν την τέχνη του παρελθόντος σε ιμπρεσιονιστική ήταν ένας κορυφαίος εκείνου του αιώνα των αναζητήσεων, ο Edouard Manet. Στο έργο του ενσωματώνεται μεγάλο μέρος της ιστορίας της ζωγραφικής. Η «Ολυμπία» του (1863) απηχεί τις οριζόντιες γυμνές της Αναγέννησης, ενώ η σύγχρονή του εποχή αποδίδεται από το «Μπαρ στα Folies-Bergères» (1882). Οι σκούροι φωτισμοί και η χρήση των μαύρων περιγραμμάτων θυμίζουν έντονα τον Goya και τους Ισπανούς γενικότερα. Ξαφνικά, ο Manet άνοιξε ένα ιμπρεσιονιστικό παράθυρο και η ζωγραφική του φωτίστηκε με νέο φως και ποικίλα χρώματα. Υπήρξε μάλλον ο εντυπωσιακός πρόδρομος του ιμπρεσιονισμού, ο οποίος επίσημα εμφανίστηκε το 1874.

Ο πραγματικός όμως ηγέτης και πλοηγός του ρεύματος υπήρξε ο Claude Monet. Σε αντίθεση με τον διανοούμενο Manet, ο Monet υπήρξε «ένας τεχνοκράτης» της ζωγραφικής. Η πεποίθησή του ότι το φως καθιστά ενιαίους τους πίνακες έλυσε το παλιό πρόβλημα της ξεκομμένης ανθρώπινης φιγούρας μέσα στο τεχνητό περιβάλλον που κατασκεύαζαν οι ζωγράφοι από την Αναγέννηση ως τον Courbet. Κανένας από τους άλλους τοπιογράφους του κινήματος, ο Camille Pissarro και ο Alfred Sisley, δεν μπορούν να σταθούν δίπλα στον Monet. Οι προβληματισμοί του στις επαναλήψεις της θημωνιάς, σε διαφορετικές ώρες της ημέρας με διαφορετικά χρωματικά αποτελέσματα, αποδίδουν την κίνηση του χρόνου. Οι τεράστιοι πίνακες με τα νούφαρα γίνονται σύμβολα ενός σύμπαντος που βρίσκεται σε αδιάκοπη κίνηση.

Η επαναλαμβανόμενη θεματογραφία του Pierre Auguste Renoir κατάφερε να κερδίσει μεγάλη αναγνώριση. Διακρίθηκε από ένα κοινό που κολακευόταν να επιδεικνύει τον εύκολο εκσυγχρονισμό του. Είναι δύσκολο να αντέξει ένας σημερινός θεατής τις αναδρομικές του Renoir, όπως εκείνης στο Grand Palais του 2009. Τα παχουλά, κάτασπρα κοριτσάκια του επαναλαμβάνονταν συνεχώς με πρόσωπα σαν χαλκομανίες.

Αν πρέπει να ξεχωρίσουμε κάποιο ζωγράφο της εποχής

του ιμπρεσιονισμού αλλά με σχέδιο που πιστεύουμε ότι τον καθιστά προάγγελο του εξπρεσιονισμού, αυτός είναι ο Henri de Toulouse-Lautrec. Είναι ο ζωγράφος που, παρά τη σταθερή θεματογραφία του -τα γαλλικά καμπαρέ-, δεν κουράζεται ποτέ κανείς να τον επισκέπτεται. Θα έλεγα, μάλιστα, ότι περισσότερο από τον Gauguin προαναγγέλλει και τον χρωματικό οίστρο του φοβισμού.

Ο Edgar Degas, ζωγράφος των εσωτερικών χώρων, χρησιμοποιεί την ιμπρεσιονιστική ανάλυση των χρωμάτων. Έργα του όπως «Οι πότες του αψεντιού» τον ανεβάζουν σε βάθρο ανάλογο με εκείνο του Manet και του Lautrec.

Οι αναχρονισμοί είναι στοιχείο αναπόσπαστο από την ιστορία. Ενώ η ευρωπαϊκή τέχνη προχωρούσε σε νέους πειραματισμούς, ο παράλληλος ρομαντισμός στη λογοτεχνία και τη μουσική έφτασε στη ζωγραφική με τη σχολή του συμβολισμού. Οι ζωγράφοι αυτοί εμφανίστηκαν παράλληλα σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Στην Αγγλία ολόκληρη η σχολή των προραφαηλιτών και ο Aubrey Beardsley, στη Γαλλία οι Odilon Redon και ο Gustav Moreau, στο Βέλγιο ο Jean Delville και ο Fernand Knorff, και ο μόνος ίσως μοντερνιστής ανάμεσα στους συμβολιστές, ο James Ensor, στις γερμανόφωνες περιοχές οι Arnold Bocklin, Franz von Stuck, Gustav Klimt και Carlos Schwabe, στην Ελβετία ο Ferdinand Hodler.

Η μεγάλη διάρκεια των συμβολιστών έθεσε διαφορετικούς ζωγράφους υπό τον προσδιορισμό αυτόν χωρίς να σχετίζονται αναγκαστικά μεταξύ τους. Το κύριο χαρακτηριστικό τους ήταν η ρομαντική φυγή από μια βιομηχανική κοινωνία και την αναστάτωση που αυτή έφερνε. Η φυγή στο μεσαιωνικό και ενίοτε το αρχαίο ελληνικό παρελθόν συνοδευόταν από έντονο συναισθηματισμό. Εξαιρέσεις αποτελούν τα έργα του σημαντικού ρομαντικού μοντερνιστή Odilon Redon και του Βέλγου James Ensor. Στο τέλος του αιώνα οι συμβολιστές πέρασαν στη διακοσμητική τεχνοτροπία της Art Nouveau με κορυφαίο τον Τσέχο Alphonse Mucha.

Από το 1890 ο Γάλλος συμβολιστής ζωγράφος Maurice Denis (1870-1943) πρόβλεψε με επιτυχία τη μελλοντική κατεύθυνση της ζωγραφικής ως πεδίου χρωμάτων. Ο Αλσατός Hans Arp (1886-1961) είπε ότι η Τέχνη γεννιέται μέσα στον καλλιτέχνη όπως το παιδί μέσα στην κοιλιά της μάνας του. Η σύγχρονη Τέχνη δεν μιμείται πια τη Φύση, αλλά αποδίδει τον εσωτερικό κόσμο των δημιουργών. Η παρουσία ή η απουσία του ρεαλιστικού στοιχείου δεν είναι το βασικό κριτήριο αξίας ή απαξίας του έργου.

Σύμφωνα με τον καθηγητή George Heard Hamilton από το Yale, σε όλες τις σχολές ζωγραφικής δύο στοιχεία ανταγωνίζονται: το ρομαντικό και το κλασικό. Κάποτε υπερισχύει το συναίσθημα και άλλοτε η οργανωμένη μορφή και η σύνθεση. Υπάρχει όμως και το τυχαίο στη φύση, το οποίο δεν στοχεύει σε συγκεκριμένα συναισθήματα, τουλάχιστον σαν αυτά που προκαλούν οι Ρομαντικοί, ούτε έχει μορφή και σύνθεση, με την έννοια της κλασικής τέχνης ή του κυβισμού του Picasso και του Braque.

Συχνά η τέχνη είναι ένα μάθημα παρατήρησης του εξωτερικού κόσμου και της ομορφιάς που προκύπτει από το τυχαίο. Τα σχήματα που αφήνει η θάλασσα στην άμμο, το χρώμα της σκουριάς και της μούχλας, η γη όταν βρέχεται από την μπόρα, και το πιτσίλισμα του καμβά από τον καλλιτέχνη. Υπάρχει ακόμα η επιλογή αντικειμένων όπως η φάτσα μιας μαϊμούς που ο Picasso κατασκεύασε με τη χρήση μιας μινιατούρας αυτοκινήτου Volkswagen, ή η ready-made art του Duchamp.

Το μάθημα της σύγχρονης τέχνης επεκτείνεται με τον επαναπροσδιορισμό της ομορφιάς, καθώς παραβιάζει όλους τους παραδοσιακούς κανόνες που ίσχυαν στο παρελθόν. «Η Τέχνη δεν προτίθεται πλέον να δώσει μια άποψη της φυσικής ομορφιάς, ούτε θέλει να εξασφαλίσει την αρμονία της Φύσης. Αντιθέτως, θέλει να μας μάθει να ερμηνεύουμε τον κόσμο με διαφορετικά μάτια, να απολαμβάνουμε την επιστροφή σε αρχαϊκά ή πρωτόγονα πρότυπα: το σύμπαν του ονείρου ή

των φαντασιώσεων του παρανοϊκού, [...] τη νέα χρήση αντικειμένων καθημερινής ανάγκης ή τη μυσταγωγία από μαζικές συγκεντρώσεις σε μουσικά δρώμενα».² Οι ιμπρεσιονιστές αναμφίβολα αποτελούν το πρώτο βήμα προς τη μοντέρνα αντίληψη της τέχνης, αλλά εξαντλούν γρήγορα το πεδίο της έρευνάς τους. Οι διάδοχοί τους αντίθετα, με κορυφαίο τον Paul Cézanne, εφευρίσκουν κυριολεκτικά τον μοντερνισμό. Αν και πρωτόγονος στον τρόπο ζωής του, ο Cézanne διέθετε ιδιοφυΐα στην οπτική πρόσληψη του κόσμου. Αντιλαμβανόταν ότι το μεγάλο πρόβλημα της τέχνης των δύο διαστάσεων ήταν να καταγράψει τον εξωτερικό τρισδιάστατο κόσμο. Αν και η μαθητεία του ήταν με τις παρέες των ιμπρεσιονιστών, ο ίδιος αρνιόταν αυτή την ένταξη. Συνέλαβε τη σημασία των όγκων στη φύση αλλά και την παράλληλη μεταλλαγή τους στον χρόνο. Τους προβληματισμούς αυτούς θα κληροδοτήσει στους επιγόνους του, τους κυβιστές. Οι άλλοι μεταϊμπρεσιονιστές, ο Georges Seurat, ο Paul Gauguin και ο Vincent van Gogh θα γονιμοποιήσουν ο καθένας τους φοβιστές και τους εξπρεσιονιστές. Ο πρώτος και ο τελευταίος πέθαναν πριν τελειώσει ο 19^{ος} αιώνας.

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ

ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

«Η μοντέρνα Ζωγραφική ζήτησε κυρίως να διαφυλάξει την πεμπουσία της δημιουργικής χειρονομίας του ζωγράφου, να την απαλλάξει από κάθε τι ανώφελο για την έκφραση, από κάθε τι που είναι σεβασμός σε μια νεκρή σύμβαση και που τα μάτια μας μόνα τους συνηθίζουν όλο και περισσότερο να το απαλείφουν. Έτσι η κυριότερη πράξη της μοντέρνας Ζωγραφικής, καθώς αναζητεί με πάθος την πραγματικότητα, ήταν να λυτρώσει σιγά σιγά το όραμα του ζωγράφου, να προσπαθήσει να εκφράσει την ακαθόριστη και απαιτητική παρουσία των πραγμάτων, τις λυρικές τους αναλογίες, τις σχέσεις τους με τον άνθρωπο-ζωγράφο».

Tériade, «La peau de la peinture»
στο περιοδικό *Minotaure* (τεύχος 7, Παρίσι 1935, σ. 1).

Αντικείμενο της σύντομης αυτής αναδρομής σε σταθμούς της σύγχρονης τέχνης είναι η διερεύνηση της εποχής που συνοδεύει τον «μοντερνισμό». Τι είναι ο νέος αυτός τρόπος σκέψης και δημιουργίας και πώς διαφέρει από την τέχνη που προηγείται;

Η σειρά ΜΙΚΡΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ περιλαμβάνει βιβλία αναφοράς, γραμμένα από ειδικούς, τα οποία δίνουν έγκυρη και σε βάθος πληροφόρηση για θέματα άμεσου ενδιαφέροντος. Απλή αλλά όχι απλουστευτική, επιστημονική αλλά όχι απροσπέλαστη, σύντομη αλλά και πλήρης, η σειρά προσφέρει στον σύγχρονο αναγνώστη τα κλειδιά ώστε να κατανοήσει σε βάθος τον πολύπλοκο και μεταβαλλόμενο κόσμο μας.

ISBN 978-960569-788-4

9 789605 697884

Κωδ. μηχ/σης 25.319

www.epbooks.gr